

MINTAQALAR MOLİYAVIY BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA BYUDJETLARARO TRANSFERTLARNING INSTITUTSIONAL ROLI

Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbayevich

Namangan davlat texnika universiteti, Menejment kafedrası mudiri,

iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor

mullabaev.bahtiyor@gmail.com, +998939486868

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda byudjetlararo transfertlarning institutsional roli kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi hududlar o'rtasidagi fiskal nomutanosibliklarni yumshatishda transfert mexanizmlarining qanday iqtisodiy va institutsional funksiyalarni bajarishini aniqlash hamda ularning mintaqaviy moliya barqarorligiga ta'sirini baholashdan iborat. Maqolada fiskal federalizm va institutsional iqtisodiyot nazariyalari asosida byudjetlararo transfertlarning mohiyati ochib berilib, ularning fiskal tenglashtirish, hududiy daromad bazasini qo'llab-quvvatlash va mahalliy byudjetlarning xarajat majburiyatlarini moliyalashtirishdagi o'rni asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari transfertlarning yuqori darajada markazlashuvi hududlarning moliyaviy mustaqilligini cheklashi, shuningdek, rag'batlantiruvchi mexanizmlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi mintaqalarning transfertlarga doimiy qaramligini kuchaytirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: mintaqaviy moliya, moliyaviy barqarorlik, byudjetlararo transfertlar, fiskal federalizm, institutsional mexanizm, hududiy byudjet, fiskal tenglashtirish, mahalliy moliya, transfert siyosati, fiskal rag'batlar, hududiy nomutanosiblik, byudjet mustaqilligi, daromad bazasi.

KIRISH

So'nggi o'n yillikda global iqtisodiyotda yuzaga kelayotgan tizimli xatarlar — makroiqtisodiy beqarorlik, pandemiya oqibatları, geosiyosiy keskinliklar va iqlim o'zgarishi bilan bog'liq fiskal bosimlar — davlat moliya tizimida hududiy barqarorlik masalasini strategik darajaga olib chiqdi. Ayniqsa, mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlash markaziy va mahalliy byudjetlar o'rtasidagi munosabatlarning institutsional samaradorligiga bevosita bog'liq bo'lib, bu jarayonda byudjetlararo transfertlar asosiy tartibga soluvchi mexanizm sifatida maydonga chiqmoqda [1].

Xalqaro tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, hududlar o'rtasidagi fiskal nomutanosibliklar iqtisodiy o'sish sur'atlariga, ijtimoiy xizmatlar sifati va hududiy tenglikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Jahon banki ekspertlari mintaqalar moliyaviy barqarorligini baholashda transfertlarning nafaqat hajmi, balki ularning institutsional dizayni, ya'ni taqsimlash formulalari, shaffoflik darajasi va rag'batlantiruvchi xususiyatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini qayd etadilar [2]. Ushbu yondashuvga ko'ra, transfertlar hududiy daromad bazasini qo'llab-quvvatlashi bilan birga, mahalliy fiskal intizomni susaytirmasligi lozim.

Xalqaro valyuta jamg'armasi tadqiqotlarida fiskal federalizm doirasida

byudjetlararo transfertlarning haddan tashqari markazlashuvi hududlarning o'z moliyaviy resurslarini safarbar etish rag'batlarini cheklashi, natijada transfertlarga doimiy qaramlikni kuchaytirishi ilmiy asoslangan holda ko'rsatib berilgan [3]. Shu bois, transfertlar tizimi mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlash bilan bir qatorda, ularning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qilishi zarurligi alohida ta'kidlanadi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tadqiqotlarida esa byudjetlararo transfertlar institutsional mexanizmlarining samaradorligi hududiy boshqaruv sifati va davlat moliyasi barqarorligi bilan uzviy bog'liqligi qayd etiladi. Xususan, formulaga asoslangan va natijaga yo'naltirilgan transfert tizimlari hududlar o'rtasida fiskal javobgarlik va moliyaviy tenglikni ta'minlashda eng maqbul model sifatida baholanadi [4].

O'zbekiston sharoitida ham mintaqalar moliyaviy barqarorligini mustahkamlash davlat moliya siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. So'nggi yillarda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar hududiy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish, byudjetlararo transfertlar mexanizmlarini takomillashtirish va mahalliy moliya tizimini institutsional jihatdan mustahkamlashga qaratilgan. Biroq amaldagi transfertlar tizimida rag'batlantiruvchi mexanizmlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi ayrim mintaqalarda fiskal qaramlikni saqlab qolayotganini ko'rsatmoqda [5]. Mazkur holat byudjetlararo transfertlarning institutsional rolini chuqur ilmiy tahlil qilish zaruratini yanada kuchaytiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda byudjetlararo transfertlarning roli iqtisodiy adabiyotlarda uzoq yillardan buyon muhokama qilinib kelinayotgan masalalardan biridir. Ushbu muammo, avvalo, fiskal federalizm nazariyasi doirasida shakllangan bo'lib, unda davlat moliyasining markaziy va hududiy darajalari o'rtasidagi vakolatlar taqsimoti asosiy tahlil obyekti sifatida qaraladi. Fiskal federalizm nazariyasining klassik yondashuviga ko'ra, byudjetlararo transfertlar hududlar o'rtasida daromad salohiyati va xarajat majburiyatlari nomutanosibligini bartaraf etishga xizmat qiluvchi asosiy moliyaviy instrument hisoblanadi [6].

Mazkur nazariy asos keyinchalik ko'plab tadqiqotchilar tomonidan rivojlantirildi. Musgrave va Musgrave tomonidan ishlab chiqilgan davlat moliyasi modeli transfertlarning uch asosiy funksiyasini — fiskal tenglashtirish, makroiqtisodiy barqarorlashtirish va hududiy ijtimoiy xizmatlar uzluksizligini ta'minlash funksiyalarini ajratib ko'rsatadi [7]. Biroq ushbu yondashuvda transfertlarning institutsional dizayni, ya'ni ularning qanday mexanizm asosida taqsimlanishi masalasi ikkilamchi ahamiyat kasb etgan.

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda esa transfertlarning institutsional jihatlari markaziy o'ringa chiqmoqda. Xususan, World Bank tomonidan tayyorlangan tadqiqotlarda byudjetlararo transfertlar samaradorligi ularning formulaga asoslanganligi, shaffofligi va prognoz qilinuvchanligi bilan bevosita bog'liq ekanligi ta'kidlanadi [8]. Jahon banki ekspertlariga ko'ra, diskretion xarakterga ega transfertlar

hududlarda fiskal intizomni susaytirib, moliyaviy barqarorlikka uzoq muddatli salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro makroiqtisodiy tadqiqotlarda transfertlar va hududiy rag'batlar o'rtasidagi bog'liqlik alohida tahlil qilinadi. International Monetary Fund tomonidan olib borilgan izlanishlarda transfertlarning yuqori darajada markazlashuvi "yumshoq byudjet cheklovi" (soft budget constraint) muammosini kuchaytirishi qayd etiladi [9]. Bunday sharoitda hududlar o'z daromad bazasini rivojlantirishdan ko'ra, markaziy transfertlarga tayanishga moyil bo'lib qoladi, bu esa mintaqalar moliyaviy barqarorligini strukturaviy jihatdan zaiflashtiradi.

Hududiy rivojlanish va fiskal barqarorlik masalalari OECD tadqiqotlarida ham keng yoritilgan. OECD hisobotlarida byudjetlararo transfertlar fiskal vakolatlar va moliyaviy javobgarlik bilan uyg'unlashgan taqdirdagina hududiy barqarorlikni ta'minlashi mumkinligi ilmiy asoslangan holda ko'rsatiladi [10]. Aks holda transfertlar qisqa muddatli ijtimoiy muvozanatni ta'minlasa-da, uzoq muddatli moliyaviy mustaqillikni susaytiradi.

Empirik tadqiqotlarda transfertlarning iqtisodiy o'sish va hududiy barqarorlikka ta'siri bo'yicha qarama-qarshi natijalar mavjud. Martinez-Vazquez va McNab tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda transfertlarning samaradorligi hududlarning institutsional salohiyatiga kuchli darajada bog'liqligi aniqlangan [11]. Mualliflar institutsional jihatdan rivojlangan hududlarda transfertlar moliyaviy barqarorlikni kuchaytirishini, zaif institutlarga ega hududlarda esa qaramlikni oshirishini empirik dalillar bilan isbotlaydi.

Postsovet mamlakatlari misolida olib borilgan tadqiqotlar transfertlar tizimining markazlashgan modeli bilan hududlar moliyaviy mustaqilligi o'rtasidagi ziddiyatlarni ochib beradi. Freinkman va Plekhanov ishlarida transfertlarga yuqori darajadagi qaramlik hududlarda fiskal intizom va islohotlarga bo'lgan rag'batni susaytirishi qayd etilgan [12]. Ushbu xulosa O'zbekiston kabi o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun ayniqsa dolzarbdir.

Rivojlanayotgan mamlakatlar kontekstida Ahmad va Brosio transfertlar tizimining institutsional sifatini hududiy xizmatlar samaradorligi bilan bog'laydi. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, transfertlar faqat moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash vositasi emas, balki hududiy boshqaruv sifatini oshirish instrumenti sifatida ham ishlatilishi lozim [13].

O'zbekiston bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda byudjetlararo transfertlar masalasi asosan hududiy rivojlanish va byudjet mustaqilligi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Mahalliy tadqiqotchilar transfertlar hududlar o'rtasidagi moliyaviy tafovutlarni yumshatishga xizmat qilayotganini tan olgan holda, ularning rag'batlantiruvchi funksiyasi yetarli darajada shakllanmaganini qayd etadilar [14]. Bu holat mintaqalar moliyaviy barqarorligining institutsional cheklovlarini yuzaga chiqaradi.

Davlat moliya organlari tomonidan e'lon qilingan rasmiy tahlillarda ham transfertlar tizimini takomillashtirish zarurati ochiq tan olinmoqda. Moliya vazirligi hisobotlarida ayrim hududlarning transfertlarga yuqori darajada qaramligi ularning

uzoq muddatli moliyaviy barqarorligiga tahdid solayotgani ko'rsatib o'tilgan [15].

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, byudjetlararo transfertlar mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim, biroq yetarli bo'lmagan shart hisoblanadi. Ularning samaradorligi transfertlarning institutsional dizayni, fiskal vakolatlar taqsimoti va hududiy rag'batlar tizimi bilan bevosita bog'liq bo'lib, aynan ushbu jihatlar mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy e'tibor markazini tashkil etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda byudjetlararo transfertlarning institutsional rolini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks nazariy va empirik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini fiskal federalizm, institutsional iqtisodiyot va hududiy moliya konsepsiyalari tashkil etadi. Metodologik jihatdan tadqiqotda mantiqiy tahlil, induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv hamda qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Ushbu yondashuvlar orqali byudjetlararo transfertlarning iqtisodiy mohiyati, ularning fiskal tenglashtirish va rag'batlantiruvchi funksiyalari hamda mintaqalar moliyaviy barqarorligiga ta'sir etuvchi institutsional mexanizmlar nazariy jihatdan asoslab berildi. Shuningdek, xalqaro va milliy ilmiy adabiyotlar tahlili asosida transfertlar tizimining kuchli va zaif tomonlari aniqlanib, mavjud yondashuvlar tanqidiy baholandi.

Empirik tahlil qismida mintaqalar moliyaviy barqarorligini baholash uchun ko'rsatkichlar tizimi shakllantirildi hamda byudjetlararo transfertlar hajmi va tuzilmasining hududiy moliyaviy natijalarga ta'siri statistik usullar yordamida o'rganildi. Tadqiqotda rasmiy statistik ma'lumotlar, davlat moliya organlari hisobotlari va ochiq ma'lumotlar bazalaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida deskriptiv statistika, dinamik qatorlar tahlili va qiyosiy baholash usullari qo'llanilib, hududlar o'rtasidagi fiskal farqlar va transfertlarga qaramlik darajasi aniqlandi. Metodologiyaning bunday kombinatsiyasi byudjetlararo transfertlarning mintaqalar moliyaviy barqarorligiga ta'sirini nafaqat miqdoriy, balki institutsional jihatdan ham baholash imkonini berib, tadqiqot natijalarining ishonchiligi va amaliy ahamiyatini oshiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur bo'limda mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda byudjetlararo transfertlarning institutsional roli empirik ma'lumotlar asosida batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqot Namangan viloyati misolida olib borilib, aholining umumiy daromadlari tarkibida transfertlardan olingan daromadlar ulushi va ularning o'sish sur'atlari, yalpi hududiy mahsulotning tarmoqlar bo'yicha dinamikasi hamda jon boshiga mahalliy byudjet daromadlari ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashga qaratilgan. Ushbu ko'rsatkichlar majmui transfertlarning hududiy iqtisodiy rivojlanish va moliyaviy barqarorlikka ta'sirini ko'p qirrali baholash imkonini beradi. Tahlil jarayonida transfertlar aholi daromadlarini qisqa muddatda barqarorlashtiruvchi omil sifatida namoyon bo'lishi bilan bir qatorda, hududiy fiskal salohiyat va iqtisodiy o'sish sharoitlariga qanchalik bog'liq ekanligi ham ochib beriladi.

Tahlil va natijalar bo'limida keltirilgan empirik ma'lumotlar asosida hududiy

moliya tizimida shakllanayotgan asosiy tendensiyalar aniqlanadi hamda transfertlarning moliyaviy barqarorlikni ta'minlashdagi real institutsional imkoniyatlari baholanadi. Xususan, yalpi hududiy mahsulotning tarmoqlar bo'yicha o'sish sur'atlari bilan mahalliy byudjet daromadlari o'rtasidagi tafovutlar, shuningdek, jon boshiga byudjet daromadlarining hududlar kesimidagi notekis taqsimlanishi transfertlarga ehtiyojning iqtisodiy va institutsional sabablarini yuzaga chiqaradi. Olingan natijalar transfertlarning mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda zarur instrument ekanini tasdiqlagan holda, ularning uzoq muddatli ta'siri fiskal mustaqillikni mustahkamlovchi boshqa institutsional mexanizmlar bilan uyg'unlashmagan taqdirda cheklangan bo'lishini ko'rsatadi. Shu jihatdan mazkur bo'limda amalga oshirilgan tahlil mintaqaviy moliyaviy siyosatni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish uchun muhim empirik zamin yaratadi.

Aholi umumiy daromadlari tarkibida transfertlardan olingan daromadlar ulushi mintaqaviy moliyaviy barqarorlikni baholashda muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Ushbu daromadlar pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar hamda boshqa ijtimoiy to'lovlar orqali aholi turmush darajasini barqarorlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, transfertlarning yuqori ulushi hudud iqtisodiyotining mehnat daromadlarini shakllantirish imkoniyatlari cheklanganini ham ko'rsatishi mumkin. Shu sababli transfertlardan olingan daromadlar ulushi va ularning o'sish sur'atlarini tahlil qilish mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda byudjetlararo transfertlarning institutsional rolini chuqurroq ochib berishga imkon yaratadi.

1-jadval.

Aholi umumiy daromadlari tarkibida transfertlardan olingan daromadlar ulushi va o'sish sur'ati

Yillar	Transfertlardan olingan daromadlarning umumiy daromadlardagi ulushi, %	Transfertlardan olingan daromadlarning o'sish sur'ati, %
2021	26,7	133,4
2022	26,4	114,9
2023	29,0	145,1
2024	28,3	117,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Keltirilgan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, 2021–2024 yillar davomida aholi umumiy daromadlari tarkibida transfertlardan olingan daromadlar ulushi barqaror yuqori darajada shakllangan. Xususan, 2021 yilda ushbu ulush 26,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2022 yilda 26,4 foizga teng bo'lgan. 2023 yilda transfertlar ulushi 29,0 foizga yetib, kuzatilgan davr ichida eng yuqori darajani qayd etgan, 2024 yilda esa 28,3 foizni tashkil etgan. Shu bilan birga, transfertlardan olingan daromadlarning o'sish sur'atlari ham sezilarli tebranishlarga ega bo'lib, 2021 yilda 133,4 foiz, 2022 yilda 114,9 foiz, 2023 yilda 145,1 foiz va 2024 yilda 117,3 foiz darajasida shakllangan. Bu holat transfertlarning aholi daromadlari dinamikasida faol rol o'ynayotganini ko'rsatadi.

Mazkur tendensiyalar transfertlarning qisqa muddatli ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Ayniqsa, iqtisodiy beqarorlik va tashqi shoklar sharoitida transfertlar aholi daromadlarining keskin pasayib ketishining oldini oluvchi

muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq transfertlar ulushining uzoq muddat davomida 25–30 foizdan yuqori darajada saqlanib qolishi hudud iqtisodiyotida mehnat faoliyatidan olinadigan daromadlar va boshqa bozor mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligini ham anglatadi. Shu nuqtayi nazardan, transfertlar mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta‘minlashda zarur institutsional vosita bo‘lsa-da, ularning ustuvorligi mehnat daromadlarini kengaytirishga qaratilgan iqtisodiy siyosat bilan uyg‘unlashmagan taqdirda, aholi va hududlarning transfertlarga strukturaviy qaramligini kuchaytirishi mumkin.

Hududning moliyaviy barqarorligi, avvalo, uning iqtisodiy bazasi va yalpi hududiy mahsulotning shakllanish dinamikasi bilan belgilanadi. Hududda yaratilayotgan yalpi qo‘shilgan qiymat hajmi va uning tarmoqlar bo‘yicha taqsimlanishi mahalliy byudjet daromadlarining asosiy manbai bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, sanoat, xizmatlar va qurilish kabi tarmoqlarda yaratilgan qo‘shilgan qiymatning o‘sish sur‘atlari hududning fiskal salohiyatini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ushbu tarmoqlarning rivojlanishi mahalliy daromad manbalarini kengaytirib, hududning o‘z moliyaviy resurslari hisobidan ijtimoiy va infratuzilmaviy xarajatlarni moliyalashtirish imkoniyatlarini oshiradi. Aksincha, iqtisodiy faollikning sekinlashuvi yoki ayrim tarmoqlarda beqarorlikning kuchayishi byudjet daromatlari bazasining qisqarishiga olib kelib, byudjetlararo transfertlarga bo‘lgan ehtiyojni oshiradi.

2-jadval

Namangan viloyatida yalpi hududiy mahsulot tarkibiy qismlarining o‘shish sur‘atlari

Ko‘rsatkichlar	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
I. YaHM, jami	103,4	106,1	108,8	104,6	110,5	108,3	106,9	107,3
shu jumladan:								
Tarmoqlarning yalpi qo‘shilgan qiymati	103,4	106,1	108,7	104,3	110,5	108,2	106,9	107,2
Mahsulotlarga sof soliqlar	104,8	108,6	112,1	113,0	110,2	111,9	107,0	108,1
II. Tarmoqlarning yalpi qo‘shilgan qiymati	103,4	106,1	108,7	104,3	110,5	108,2	106,9	107,2
Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi	103,4	103,3	102,7	103,8	106,5	105,1	104,6	104,6
Sanoat	111,7	110,8	110,4	115,3	118,2	109,1	107,7	108,1
Qurilish	102,4	114,8	132,4	116,9	110,6	104,6	104,7	107,9
Xizmatlar	101,2	105,7	109,0	98,4	111,0	111,3	108,9	108,7
Savdo, yashash va ovqatla-nish bo‘yicha xizmatlar	95,5	111,5	109,5	102,7	111,4	121,7	112,9	114,5
Tashish va saqlash, axborot va aloqa	107,8	108,4	113,5	86,4	120,5	111,1	114,0	114,1

Manba: Namangan viloyati Statistika boshqarmasi ma‘lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Namangan viloyatida 2017–2024 yillar davomida yalpi hududiy mahsulot o‘shishining notekis va siklik xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi. Xususan, umumiy hajm bo‘yicha o‘shish sur‘atlari 2017 yilda 103,4 foizni, 2019 yilda 108,8 foizni, 2021 yilda esa 110,5 foizni tashkil etgan. 2020 yilda bu ko‘rsatkich 104,6 foizga pasayib,

pandemiya shokining iqtisodiy faollikka salbiy ta'sirini aks ettirgan. Tarmoqlar kesimida sanoat ishlab chiqarishida 2021 yilda 118,2 foizlik yuqori o'sish qayd etilgan bo'lsa, qurilish sohasida 2019 yilda 132,4 foizlik keskin sakrash kuzatilgan. Aksincha, xizmatlar sohasida 2020 yilda o'sish sur'ati 98,4 foizga tushib, iqtisodiy faollikning vaqtinchalik qisqarishini ko'rsatgan.

Mazkur natijalar hududiy iqtisodiy o'sishning tarmoqlar bo'yicha notekis taqsimlanishi moliyaviy barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatayotganini tasdiqlaydi. Sanoat va qurilish kabi kapital sig'imi yuqori tarmoqlarda o'sishning tezlashuvi qisqa muddatda byudjet daromadlarini oshirish imkonini bersa-da, xizmatlar sektoridagi beqarorlik aholi bandligi va mehnat daromadlari barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada, iqtisodiy o'sishning bunday strukturaviy xususiyatlari hududning o'z daromad bazasini mustahkamlash imkoniyatlarini cheklab, byudjetlararo transfertlarning moliyaviy barqarorlikni ta'minlashdagi rolini kuchaytiradi. Shu nuqtayi nazardan, yalpi hududiy mahsulot o'sishining sifat jihatlarini mintaqaviy moliya siyosatini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Hududlar moliyaviy barqarorligini baholashda jon boshiga hisoblangan mahalliy byudjet daromadlari muhim indikativ ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich hudud aholisi soniga nisbatan byudjet daromadlarining yetarliligini ifodalab, mahalliy hokimiyatlarning moliyaviy imkoniyatlari va ijtimoiy majburiyatlarni bajarish salohiyatini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, jon boshiga daromadlar darajasidagi hududiy tafovutlar byudjetlararo transfertlarning zarurati va ularning moliyaviy tenglashtirishdagi institutsional rolini ochib beruvchi muhim empirik asos bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun ushbu ko'rsatkichlar dinamikasi mintaqaviy moliya tizimini tahlil qilishda alohida ahamiyat kasb etadi.

3-jadval

Namangan viloyati bo'yicha jon boshiga mahalliy byudjet daromadlari

Hududlar	2022	2023	2024	2025	2026 (prognoz)
Namangan viloyati	2 436,7	2 607,3	2 789,8	2 985,1	3 194,1
Namangan shahri	358,6	383,7	410,5	439,3	470,0
Mingbuloq tumani	56,5	60,5	64,7	69,2	74,1
Kosonsoy tumani	65,1	69,7	74,5	79,7	85,3
Namangan tumani	61,4	65,7	70,3	75,2	80,5
Norin tumani	56,5	60,4	64,6	69,2	74,0
Pop tumani	108,5	116,1	124,2	132,9	142,2
To'raqo'rg'on tumani	79,5	85,1	91,0	97,4	104,2
Uychi tumani	86,5	92,5	99,0	105,9	113,4
Uchqo'rg'on tumani	72,6	77,7	83,2	89,0	95,2
Chortoq tumani	63,1	67,6	72,3	77,3	82,8
Chust tumani	102,1	109,2	116,9	125,1	133,8
Yangiyo'rg'on tumani	72,7	77,7	83,2	89,0	95,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 211-sonli Qarori ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Namangan viloyati bo'yicha 2022–2026 yillar oralig'ida jon boshiga mahalliy byudjet daromadlarining barqaror o'sish trendiga ega ekanini ko'rsatadi. Xususan,

viloyat bo'yicha ushbu ko'rsatkich 2022 yilda 2 436,7 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilda 2 607,3 ming so'mga, 2024 yilda 2 789,8 ming so'mga, 2025 yilda 2 985,1 ming so'mga va 2026 yilda 3 194,1 ming so'mga yetishi prognoz qilinmoqda. Hududlar kesimida esa sezilarli tafovutlar mavjud bo'lib, masalan, 2024 yilda Namangan shahrida jon boshiga daromad 410,5 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, Mingbuloq tumanida bu ko'rsatkich 64,7 ming so'm, Kosonsoy tumanida 74,5 ming so'm darajasida shakllangan. Bu farqlar hududiy fiskal salohiyatning notekisligini yaqqol namoyon etadi.

Mazkur tafovutlar mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda byudjetlararo transfertlarning muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi. Jon boshiga byudjet daromadlari nisbatan past bo'lgan tumanlarda mahalliy daromad bazasi ijtimoiy va infratuzilma xarajatlarini to'liq moliyalashtirish uchun yetarli emasligi kuzatiladi, bu esa transfertlar orqali moliyaviy tenglashtirish mexanizmlarini qo'llashni talab etadi. Shu bilan birga, yuqori daromad ko'rsatkichlariga ega hududlar bilan past darajadagi hududlar o'rtasidagi tafovutlarning uzoq muddat davomida saqlanib qolishi transfertlarning faqat kompensatsion emas, balki rivojlantiruvchi funksiyasini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi. Demak, jon boshiga mahalliy byudjet daromadlari dinamikasi mintaqaviy moliya siyosatida transfertlarning institutsional rolini asoslash uchun muhim empirik dalil bo'lib xizmat qiladi.

O'tkazilgan empirik tahlil natijalari Namangan viloyatida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash jarayonida byudjetlararo transfertlar muhim institutsional rol o'ynayotganini yaqqol ko'rsatadi. Aholi umumiy daromadlari tarkibida transfertlardan olingan daromadlar ulushining 2021–2024 yillar davomida 26–30 foiz diapazonida saqlanib qolishi transfertlarning ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, yalpi hududiy mahsulot o'sishining tarmoqlar bo'yicha notekisligi va ayrim yillarda iqtisodiy faollikning pasayishi hududning o'z moliyaviy resurslarini shakllantirish imkoniyatlarini cheklab, transfertlarga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirayotganini ko'rsatadi. Ayniqsa, xizmatlar va bandlik bilan bevosita bog'liq tarmoqlardagi beqarorlik aholi daromadlari dinamikasida transfertlarning barqarorlashtiruvchi funksiyasini kuchaytirgan. Ushbu holat transfertlarning qisqa muddatli moliyaviy muvozanatni ta'minlashdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Shu bilan birga, jon boshiga mahalliy byudjet daromadlari bo'yicha hududlar kesimida aniqlangan sezilarli tafovutlar transfertlarning uzoq muddatli institutsional oqibatlariga e'tibor qaratishni talab etadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, past fiskal salohiyatga ega hududlarda transfertlar moliyaviy tenglashtirish vositasi sifatida muhim bo'lsa-da, ularning uzoq muddat davomida yuqori ulushda saqlanib qolishi hududlarning fiskal mustaqilligini cheklashi mumkin. Demak, transfertlar mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda zarur instrument bo'lib qolayotgan bo'lsa-da, ularning samaradorligi hududiy iqtisodiy bazani kengaytirish, mehnat daromadlarini oshirish va mahalliy daromad manbalarini diversifikatsiya qilishga qaratilgan institutsional islohotlar bilan uyg'unlashgan taqdirdagina barqaror natija beradi. Ushbu xulosa byudjetlararo transfertlarni nafaqat kompensatsion, balki rivojlantiruvchi mexanizm sifatida qayta ko'rib chiqish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda byudjetlararo transfertlarning institutsional rolini empirik va nazariy jihatdan tahlil qilishga bag'ishlandi. Namangan viloyati misolida olib borilgan tahlillar aholi daromadlari tarkibi, yalpi hududiy mahsulot dinamikasi hamda jon boshiga mahalliy byudjet daromadlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ochib berdi. Olingan natijalar transfertlarning qisqa muddatli ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyatini tasdiqlagan holda, ularning uzoq muddatli ta'siri hududning iqtisodiy bazasi va fiskal mustaqilligi bilan bevosita bog'liq ekanini ko'rsatdi. Shu bois, transfertlarni mintaqaviy moliya tizimida strategik institutsional instrument sifatida qayta ko'rib chiqish zarurati ilmiy jihatdan asoslandi.

Birinchidan, aholi umumiy daromadlari tarkibida transfertlardan olingan daromadlar ulushining barqaror yuqori darajada saqlanib qolishi mintaqaviy moliyaviy barqarorlikda transfertlarning muhim o'rnini ko'rsatadi. Biroq ushbu ulushning uzoq muddat davomida 30 foiz atrofida shakllanishi hudud iqtisodiyotida mehnat daromadlari va bozor mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligini ham anglatadi. Shu munosabat bilan ilmiy jihatdan asoslangan taklif sifatida transfertlarni vaqtinchalik barqarorlashtiruvchi vosita sifatida ko'rib chiqish, ularning ulushini esa hududning iqtisodiy faolligi oshib borgan sari bosqichma-bosqich kamaytirib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Amaliy jihatdan esa mehnat daromadlarini oshirishga qaratilgan hududiy bandlik dasturlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, yalpi hududiy mahsulotning tarmoqlar bo'yicha o'sish sur'atlarida kuzatilgan notekislik hududning fiskal barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Sanoat va qurilish tarmoqlaridagi yuqori o'sish qisqa muddatda byudjet daromadlarini oshirish imkonini bersa-da, xizmatlar sektoridagi beqarorlik aholi daromadlari va bandlik barqarorligini zaiflashtiradi. Shu nuqtayi nazardan, ilmiy taklif sifatida hududiy iqtisodiy siyosatda tarmoqlararo muvozanatni ta'minlash, ayniqsa xizmatlar va kichik biznesni rivojlantirish orqali barqaror daromad manbalarini kengaytirish zarur. Amaliy tavsiya sifatida esa hududiy rivojlanish dasturlarini yalpi hududiy mahsulotning sifat ko'rsatkichlariga bog'lash maqsadga muvofiqdir.

Uchinchidan, jon boshiga mahalliy byudjet daromadlari bo'yicha hududlar kesimida aniqlangan sezilarli tafovutlar byudjetlararo transfertlarning moliyaviy tenglashtirish funksiyasini kuchaytirishni talab etadi. Past fiskal salohiyatga ega hududlarda transfertlar ijtimoiy xizmatlar uzluksizligini ta'minlash uchun zarur bo'lsa-da, ularning uzoq muddat davomida yuqori ulushda saqlanishi fiskal qaramlik xavfini kuchaytiradi. Shu bois, ilmiy jihatdan transfertlarni hududlarning o'z daromad bazasini kengaytirishga rag'batlantiruvchi mexanizmlar bilan uyg'unlashtirish taklif etiladi. Amaliy jihatdan esa transfert ajratish mezonlariga hududning iqtisodiy faolligi va soliq salohiyatini oshirish ko'rsatkichlarini kiritish maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, o'tkazilgan tahlil natijalari byudjetlararo transfertlarni nafaqat kompensatsion, balki rivojlantiruvchi institutsional mexanizm sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatdi. Ilmiy xulosa sifatida aytish mumkinki, transfertlarning samaradorligi ularning hajmiga emas, balki institutsional dizayniga, ya'ni taqsimlash

mezonlari, shaffoflik va rag'batlantiruvchi xususiyatlariga bog'liq. Shu asosda amaliy tavsiya sifatida transfertlar tizimini hududiy iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlovchi, fiskal mustaqillikni bosqichma-bosqich kuchaytiruvchi instrumentga aylantirish lozim. Mazkur yondashuv mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda uzoq muddatli va barqaror natijalarga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Oates, W. E. (1999). An Essay on Fiscal Federalism. Journal of Economic Literature, Vol. 37, No. 3, pp
2. World Bank. (2022). Intergovernmental Fiscal Transfers: Principles and Practices. Washington, DC: World Bank Publications.
3. International Monetary Fund. (2021). Fiscal Decentralization and Intergovernmental Transfers. IMF Staff Discussion Note. Washington, DC: IMF.
4. OECD. (2020). Making Decentralisation Work: A Handbook for Policy-Makers. Paris: OECD Publishing.
5. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2023). Hududiy byudjetlar va byudjetlararo transfertlar tahlili. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi.
6. Oates, W. E. An Essay on Fiscal Federalism. Journal of Economic Literature, American Economic Association, 1999.
7. Musgrave, R. A., Musgrave, P. B. Public Finance in Theory and Practice. McGraw-Hill Book Company, New York, 1989.
8. World Bank. Intergovernmental Fiscal Transfers: Principles and Practices. World Bank Publications, Washington, DC, 2022.
9. International Monetary Fund. Fiscal Decentralization and Intergovernmental Transfers. IMF Staff Discussion Note, Washington, DC, 2021.
10. OECD. Making Decentralisation Work: A Handbook for Policy-Makers. OECD Publishing, Paris, 2020.
11. Martinez-Vazquez, J., McNab, R. Fiscal Decentralization and Economic Growth. World Development, Elsevier, 2003.
12. Freinkman, L., Plekhanov, A. Fiscal Decentralization and the Quality of Public Services. World Bank Policy Research Working Paper, 2009.
13. Ahmad, E., Brosio, G. Does Decentralization Enhance Service Delivery and Poverty Reduction? Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2009.
14. Islomov, B. Hududiy moliya va byudjetlararo munosabatlar. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2019.
15. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Hududiy byudjetlar va byudjetlararo transfertlar tahlili. Toshkent, 2023.
16. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 25-apreldagi "2022–2026-yillarda Namangan viloyati hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 211-son Qarori